

**महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचे भंडारा जिल्ह्याच्या विकासात योगदान
प्रा. प्रविण घ. कामथे एम.कॉम, एम.बी.ए, एम.फील, नेट (जेआरएफ), सेट, तुमसर, जि. भंडारा**

प्रस्तावना :-

भारतात संपुर्ण लोक संख्येच्या ६०: लोक हे खेड्यात राहतात व त्यांच्या मुख्य व्यवसाय हा शेती आहे. देशात १२ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात कृषि मंत्रालय खाद्य अन्न सुरक्षेला सुनिश्चित करण्यासाठी खाद्य अन्न उत्पादनाला वाढविण्याचा प्रयत्न करित आहे. त्यासाठी शेतकऱ्यांचा बौद्धिक विकास होण्याची गरज आहे. आणि बौद्धिक विकास शिक्षणाने, प्रशिक्षणाने करता येते. यात कृषि विभाग शेतकऱ्यांना शिक्षण, प्रशिक्षण देऊन मोलाची भूमिका बजावत आहेत. महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाद्वारे मागील वर्षी भंडारा जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी 'श्री' (shri) पद्धतीने धान लागवडीचे प्रशिक्षण देण्यात आले आहे.

शेतकऱ्यांना आता फक्त उत्पादक न राहता उद्योजक होण्याची गरज आहे. कृषि उत्पादनाच्या स्तराला वाढविण्यासाठी उच्च उत्पादन क्षेत्रांमध्ये संरक्षित कृषिला प्रोत्साहन देऊन खाद्य अन्न उत्पादनाच्या नविन क्षेत्रावर लक्ष देण्याची गरज आहे. पण भारतात प्रतिकूल हवामानामुळे कृषि उत्पादनावर मागील काही वर्षात घट निर्माण झाली आहे व त्या कारणाने भारतात महागाई वाढीला जोर मिळाला आहे. म्हणजेच कृषि क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेचा महत्वाचा भाग बनला आहे.

महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाद्वारे भंडारा जिल्ह्यात शेतकऱ्यांचे मेळावे भरविणे, त्यांना प्रशिक्षण देणे, शेतकऱ्यांना अनुदानावर बि-बियाणे, खते, अवजारे, पाईपपुरवणे, इत्यादी कार्य केली जातात. पाईपलाईन, जुनी विहिर दुरुस्ती, बैलजोडी-गाडी इत्यादीसाठी, फळबाग लागवडीसाठी अनुदान दिले जाते. मृदा संधारण योजना, राष्ट्रीय पिक विमा योजना, शेतकरी अपघात विमा योजना, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजना, एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन योजना इत्यादी अनेक योजना राज्यात शेतकऱ्यांसाठी राबविल्या जात आहे. महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाच्या वास्तविक भूमिकेचे अध्ययन करण्याच्या उद्देशाने "महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचे भंडारा जिल्ह्याच्या विकासात योगदान" हा संशोधनाचा विषय निवडला आहे.

● **शोध निबंधासाठी वापरण्यात येणारी संशोधनाची पद्धती -**

शोध निबंधातील अभ्यास हा द्वितीय समंकावर अवलंबून आहे. समंकाचे संकलन हे विषयाशी संबंधीत विविध पुस्तके, मासिके, वार्षिक अहवाल, वर्तमान पत्र व सांकेतिक स्थळावरून करण्यात आले आहे.

● **संशोधनाचे उद्देश**

प्रस्तुत संशोधनाचे मुख्य उद्देश खालील प्रमाणे आहेत.

1. भंडारा जिल्ह्याच्या कृषि व संलग्न क्षेत्राच्या विकासाची गती जाणून घेणे.
2. भंडारा जिल्ह्याच्या शेतकऱ्यांना महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचा लाभ कशा प्रकारे मिळतो हे जाणून घेणे.
3. महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाद्वारे व संबंधित अन्य विभागाद्वारे उभारण्यात येणाऱ्या प्रकल्पांची माहिती मिळवणे व त्यातील गुण-दोषांचा शोध घेतुन ते प्रकल्प जिल्ह्याच्या विकासात कशा प्रकारे सहाय्यक होतील याचा शोध घेणे.
4. भंडारा जिल्ह्याच्या आर्थिक, सामाजिक, कृषि, औद्योगिक, व्यवसायीक इत्यादी क्षेत्राच्या विकासात कृषि विभागाचे योगदान काय आहे याचे निरीक्षण करणे.

● **संशोधनाची गरज आणि महत्त्व :-**कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषि क्षेत्राच्या महत्वाला नकारता येत नाही. कोणत्याही राष्ट्राला आपला विकास करायचा असेल तर त्यांना शेतीचा विकास, शेतीवर अवलंबून किंवा संलग्न क्षेत्राचा विकास, रोजगाराची निर्मिती, मूलभूत सुविधांची निर्मिती यावर लक्ष देण्याची गरज असते. कारण हे सर्व ग्रामिण विकासाचा पाया आहेत. प्रस्तुत संशोधनाद्वारे भंडारा जिल्ह्याच्या महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाद्वारे कोणकोणत्या योजना शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी जिल्ह्यात राबविण्यात येतात तसेच त्या योजनांचा उपयोग शेतकरी आपल्या कृषिचा विकास करण्यासाठी कशा प्रकारे करून घेतात इत्यादी गोष्टिंचा शोध घेणे प्रस्तुत अध्ययनाचा उद्देश आहे. प्रस्तुत संशोधनाद्वारे जो निष्कर्ष समोर येईल तो निष्कर्ष अशाच प्रकारच्या अन्य संशोधन कार्यात उपयोगी होईल आणि सर्व विकासाच्या प्रक्रियेसाठी लागू होईल हे या संशोधनाचे महत्त्व आहे.

● **महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचे भंडारा जिल्ह्याच्या विकासात योगदान**

महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाद्वारे राज्यात कृषि उत्पादनात वाढ करण्यासाठी शेतकऱ्यांना अधिक मार्गदर्शनाची गरज लक्षात घेतून सन १९८१-८२ पासून प्रशिक्षण व भेट योजना सुरू करण्यात आली. कृषि विद्यापीठातील सुधारीत तंत्रज्ञान सर्वसाधारण शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी आखलेल्या पिक प्रात्याक्षिके, प्रक्षेत्र भेटी, प्रचार सभा, चर्चासत्रे, मेळावे, प्रदर्शने इत्यादी कार्यक्रमांच्या परिणामकारक अंमलबजावणी मध्ये महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाची महत्वाची भूमिका आहे. अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्णता हे महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाचे एकमेव उद्देश नसून शेतकऱ्यांना उपलब्ध संसाधनाचा परिपूर्ण वापर करून अधिकाधिक आर्थिक फायदा मिळवून देणे हे आहे. यासाठी कृषि, फलोत्पादन व जलसंधारण क्षेत्रात, कृषि उत्पादनवाढ, निर्यातवृद्धी, कृषि प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देण्याच्या अनेक विविध योजना भंडारा जिल्हा कृषि विभागाद्वारे राबविण्यात येत आहेत.

महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाद्वारे शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी भंडारा जिल्ह्यात अनेक योजना राबविले जात आहेत. त्यात मुख्यतः एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम (ॲड) राष्ट्रीय कृषि विमा योजना, महाराष्ट्र जल क्षेत्र विकास कार्यक्रम, कृषि उद्योग निती २०१०, राष्ट्रीय कृषि विकास योजना, क्षेत्रिय शेती पद्धती कार्यक्रम, एकात्मिक किड/रोग

व्यवस्थापन आणि तन व्यवस्थापन, शेतकरी अपघात वीमा योजना, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान अंतर्गत प्रकल्प इत्यादींचा समावेश आहे. महाराष्ट्रातील जवळजवळ ८८ टक्के तर विदर्भातील ९२ टक्के जमीन उत्पादनासाठी पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. विदर्भातील भंडारा जिल्हा वगळता हे प्रमाण ८९ टक्के पेक्षा जास्त आहे. विदर्भातील काही भागात २०-२५ टक्के तर इतर भागात ५० टक्के जमिन उथळ व धुप झालेली आहे. पावसाचे प्रमाण ७५० ते १२५० मि.मी. असून तो जून ते ऑक्टोबर च्या दरम्यान पडतो. पावसाचे प्रमाण बहुधा जुलै व ऑगस्ट जास्त असून यामध्ये अनिश्चितता आहे. पावसाच्या मानाने बाष्पीभवन जास्त असल्यामुळे वर्षातून एकच पिक घेता येते व तेही कधी-कधी चांगले येत नाही कारण बरेचदा १५ ते २० दिवसांची उघड असते तरी काही वेळा अतिवृष्टी होते व त्यामुळे पीक उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम होतो. सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर उंचवट्याने मर्यादीत केलेल्या व विशीष्ट जागेवरून पाणी वाहून जाणाऱ्या क्षेत्रास 'पाणलोट' म्हणता येईल. वरील सर्व परिस्थितीचा विचार करून कृषि विभागाने भंडारा जिल्ह्यात 'एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन' कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर जोर दिले व त्याचा चांगला परिणाम दिसून येत आहे. राज्यात उन्हाळी पीक उत्पादनात वाढझालेली आहे.

आजच्या शेती पद्धतीमध्ये पिकांचे उत्पादन वाढविण्याकरीता रासायनिक खते, किटकनाशके, बुरशीनाशके इत्यादी रासायनांचा वापर करण्यात येतो. परंतु ह्या रासायनांमुळे उत्पादनात वाढ होत असली तरी काही महत्त्वाच्या बाबिकरीता रासायने हानिकारक ठरू शकतात. नैसर्गिक साधनांचे संरक्षण व संधारण सर्वाधीक महत्त्वाचे असून त्याबरोबरच पिकांचा लागवड खर्च कमी करून किफायतशीर उत्पादन काढणे, दर्जेदार व सकस शेतमाल निर्माण करणे ह्या बाबींचा एकूण सर्वकश विचार केल्यास शेतीमध्ये भावी काळात रासायनिक पदार्थांचा वापर कमीत कमी करणे हिताचे आहे. पिकांना आवश्यक अन्नद्रव्यांचा पुरवठा, पिकांचे पोषण तसेच कीड व रोगांपासून संरक्षण करण्यासाठी रासायना ऐवजी सेंद्रिय अथवा जैविक पदार्थांचा वापर करण्याच्या पद्धतीस सेंद्रिय शेती पद्धती असे संबोधण्यात येते. वरील सर्व परिस्थितीचा विचार करून महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाने 'सेंद्रिय शेती पद्धतीची वर्ष २०००-०१ पासून सुरुवात केली आहे. त्यासाठी कृषि, विभागाद्वारे शेतकऱ्यांना कंपोस्ट, हिरवळीचे खत, गांडुळ खत तयार करण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जात आहे. शासनाचा पुढाकार, कृषि विभागातील अधिकारी, कळकरी शेतकरी, कृषि विद्यापीठ, शास्त्रज्ञ व सेवाभावी संस्था या सर्वांच्या प्रयत्नातून महाराष्ट्रात सेंद्रिय शेतीची मोठी चळवळ उभी राहिली आहे. सेंद्रिय शेतीमध्ये उत्कृष्ट कार्य केल्याबद्दल महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागाला " **शायनिंग वर्ल्ड लिडरशिप अवार्ड**" या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील पारितोषिकांनी दिनांक ५ डिसेंबर २००९ ला गौरविण्यात आले आहे. राष्ट्रीय कृषि विमा योजना रव्वी १९९९-२००० हंगामापासून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार व भारतीय कृषि विमा कंपनीच्या सहकार्याने महाराष्ट्र राज्यात अधिसूचित मंडळातील, अधिसूचित पिकांसाठी राबविण्यात येत आहे. राष्ट्रीय कृषि विमा योजना खरीप २०१३ हंगामात एकूण कमाल विमा संरक्षित रक्कम सरासरी उत्पन्नाच्या १५० टक्के पर्यंत होती. राष्ट्रीय कृषि विमा योजना अंतर्गत सन १९९९-२००० पासून २०१०-११ पर्यंत भरलेल्या ६९९ कोटी रूपये विमा हप्त्यापोटी राज्यात '८६ लाख शेतकऱ्यांना १८८५ कोटी रूपये नुकसान भरपाई पोटी देण्यात आली आहे. तसेच राज्यात २०११-१२ पासून फळपीक विमा योजना राबविण्यात येत असून जवळपास ४२ कोटी रूपयांची नुकसान भरपाई देण्यात आली आहे. पिक फळ विमा योजना अधिक परिणामकारक करण्याकरीता भंडारा जिल्ह्यात कृषि विभाग प्रयत्नशील आहे.

सन २००१ मध्ये स्थापित केलेल्या डॉ. एम.एस.स्वामिनाथन समितीने अध्ययन करून देशात कृषि विकासासाठी पूर्वील २५ वर्षांसाठी आपल्या अहवालात ३४७ सिफारशी सुचवले आहे. त्या सिफारशी महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाद्वारे स्विकारल्या गेल्या आणि अंमलात आणल्या गेल्या आहेत. त्यातील महत्त्वाची सुचना म्हणजे देशात कृषि विकासासाठी "वर्तुल युनिव्हर्सिटी" (तमजन्स नदपअमनेपजल) स्थापन करण्याची गरज असल्याचे समितीने सुचवले होते. या सुचनेला लक्षात घेऊन महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाने 'महा-अॅग्रीनेट' (डाभा.लत्कब्ज) स्थापन करण्याचा विचार केला त्यात उत्पादकता, गुणवत्ता, लाभदायकता आणि समर्थता या चार गोष्टींवर बल देण्यात आले. आणि आज महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभाग, ण्डीहतपणवउ या संकेत स्थळाच्या माध्यमाने शेतकऱ्यांना अनेक प्रकारची माहिती पुरवत आहे व या कामगिरीमुळे भारत सरकारचा देशातील कोणत्याही विभागाद्वारे किंवा संस्थेद्वारे ऑनलाईन माहिती पुरविण्यासाठी असलेला प्रथम पुरस्कार महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाला मिळाला आहे. सन २०१३-१४ मध्ये देशात राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा लागू करण्यात आला या कायद्याच्या यशस्वी होण्यासाठी देशात अन्न-धान्य उत्पादनात वाढ करणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाद्वारे राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान अंतर्गत प्रकल्पाधारीत विस्तार कार्यक्रमात राज्यात अनेक ठिकाणी शेतकऱ्यांना नविन तांत्रिक पद्धतीने शेती करण्याचे प्रशिक्षण देण्याचे कार्य केले जात आहे. या अंतर्गत भंडारा जिल्ह्यात "श्री" पद्धतीने धान लागवडीवर जोर देण्यात आले आहे व त्यानुसार शेती करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. त्याचा परिणामाने आधिच्या शेती पद्धतीच्या तुलनेत नविन तंत्रज्ञानानुसार शेतकऱ्यांनी शेती केल्यावर उत्पादनात वाढझाल्याचे दिसून आले आहे. अशा प्रकारे महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाचा भंडारा जिल्ह्याच्या कृषि विकासात, पर्यायाने शेतकऱ्यांच्या विकासात महत्वपूर्ण योगदान आहे.

• **भंडारा जिल्ह्यातील कृषि विकास :-**

भंडारा जिल्ह्याच्या विकासात कृषि क्षेत्राचा महत्त्वाचा योगदान आहे. भंडारा जिल्हा हा तांदुळ (धान) पिकवण्यासाठी मुख्यतः ओळखला जातो. भंडारा जिल्ह्याच्या विकासाची चर्चा करण्याआधी भंडारा जिल्ह्याच्या कृषि विकासाचे अध्ययन करणे गरजेचे आहे. भंडारा जिल्ह्यातील वर्ष २०००-०१ मध्ये एकूण भौगोलिक क्षेत्र हे ३४२०१२ हेक्टर इतके होते. या वर्षातील निव्वळ कसलेले क्षेत्र १७९३३५ हेक्टर व दुबार पिकाखालील क्षेत्र ७५७०६ हेक्टर असे एकूण लागवडी खालील क्षेत्र २४५०४१ हेक्टर होते. जिल्ह्यातील निव्वळ कसलेल्या क्षेत्राचे लागवडी खालील (पिकाखालील) एकूण क्षेत्राशी प्रमाण ६९.३५ टक्के व एकूण ओलिता खालील क्षेत्र १२०३२९ असून एकूण लागवडी खालील क्षेत्राशी प्रमाण ५३.०१ टक्के इतके होते. तर २००१-०२ मध्ये निव्वळ कसलेले क्षेत्र २०६३६७ हेक्टर व दुबारा पिकाखालील क्षेत्र ५८०९८ हेक्टर असे एकूण लागवडी खालील क्षेत्र २६४४६५ हेक्टर होते. जिल्ह्यातील लागवडी खालील (पिकाखालील) एकूण क्षेत्राचे निव्वळ कसलेल्या क्षेत्राशी प्रमाण ७८.०३

टक्के व एकूण ओलिताखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडी खालील क्षेत्राचे प्रमाण ५२.६८ टक्के असून निव्वळ ओलिताखालील क्षेत्राचे एकूण ओलिताखालील क्षेत्राशी प्रमाण ७६.७६ टक्के इतके होते. वर्ष २००७-०८ मध्ये निव्वळ कसलेले क्षेत्र २०२१६० हेक्टर व दुबार पिकाखालील क्षेत्र ६०५०१ हेक्टर असे एकूण लागवडी खालील क्षेत्र २६२६६१ हेक्टर होते. जिल्ह्यातील निव्वळ कसलेल्या क्षेत्राचे लागवडी खालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण ७६.७७ टक्के व एकूण ओलिता खालील क्षेत्र १४३८६९ असून एकूण लागवडी खालील क्षेत्राशी प्रमाण ५१.५३ टक्के होते.

भंडारा जिल्ह्यातील मृदा मुख्यतः काळीकनार, सिहार, मोराड, खरडी व बरडी प्रकारची आहे. एकूण जमीनीत कन्हार जमीन कमी असून मोलाची आहे. जिल्ह्याच्या वैनगंगा नदीच्या काठावरील भागात काळी कन्हार व प्रथम दर्जाची मोराड जमीन आढळते. ती खोल थराची, चिकट व आद्रिता टिकवून ठेवणारी असून त्यात वर्षातून दोनदा पिके घेतली जातात. वैनगंगेच्या खोऱ्यात वाळू मिश्रीत जमिन आढळते ति देखील खोल थराची चिकट व आर्द्रता टिकवून ठेवणारी असून भात पिकास योग्य आहे. जिल्ह्यातील एकूण लागवडी योग्य क्षेत्राच्या ७१ टक्के सिहार जमीन आढळते. मोराड प्रकारच्या जमिनीमध्ये विशेषतः ज्वारी, गहू व जवस हि पिके घेतली जातात. खरडी व बरडी जमिनीत हलक्या प्रकारच्या भाताचे व काही भागात ज्वारीचे पिक घेतल्या जाते.

भंडारा जिल्हा समुद्र सपाटी पासून फार दुर असल्यामुळे हवामान विषम स्वरूपाचे आहे. येथील उन्हाळा व हिवाळा सारखाच तीव्र असतो. बहुतांशी पावसाचे जास्त प्रमाण जुलै व ऑगस्ट महिन्यात असते. जूनच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून पावसाची सुरुवात होऊन ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत पाऊस पडतो. वर्षातील सरासरीच्या ९० टक्के पाऊस ह्याच कालावधीत पडतो. वर्ष २००९ मध्ये १४२९.२ मि.मी. तर वर्ष २०११ मध्ये १३३०.२१ मि.मी. पाऊस जिल्ह्यात पडत आहे. यामुळे निश्चीत शेती करता येत नाही. कारण जिल्ह्यातील हवामान अनिश्चित असते.

भंडारा जिल्ह्याचा सर्व क्षेत्रातील (वाळू कीमतीनुसार) सन २००८-०९ चे स्थूल जिल्हा उत्पन्न ५९६० कोटी रुपये होते तर सन २०१०-११ मध्ये ते ७७५४ कोटी रुपये असून स्थूल दरडोई जिल्हा उत्पन्न ५७०९४ रुपये आहे. सन २००८-०९ मध्ये जिल्ह्याच्या स्थूल उत्पन्नाच्या अनुक्रमे २०.७९ : प्राथमिक क्षेत्रातून , ३०.५३: द्वितीय क्षेत्रातून व उर्वरीत ४८.६८ : तृतीय क्षेत्रातून प्राप्त झाले आहे. तसेच सन २०१०-११ मध्ये २४.४३ : प्राथमिक क्षेत्रातून, २४.११ : द्वितीय व उर्वरीत ५१.४६ : तृतीय क्षेत्रातून प्राप्त झाले आहे. म्हणजेच वर्ष २००८-०९ च्या तुलनेत वर्ष २०१०-११ मध्ये प्राथमिक क्षेत्रातून येणाऱ्या उत्पन्न वाट्यात वाढझाली आहे. भंडारा जिल्ह्यात भाताचे मुख्य पिक घेतले जाते. जिल्ह्यात २००१-०२ या वर्षी निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या ७८.०३ टक्के होते. या शिवाय तृणधान्या करीता ७४.०५ टक्के, कडधान्याखालील १५.६२ टक्के, खाद्य पिकाखालील ९४.०८ टक्के व उर्वरीत ५.९२ टक्के अखाद्य पिकाखालील होते. वर्ष २००२-०३ मध्ये निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या ६९.३५ टक्के होते. या शिवाय तृणधान्य करीता ७४.६५ टक्के, कडधान्याखालील ११.८३ टक्के, खाद्य पिकाखालील ९८.७९ टक्के व उर्वरीत ६.२१ टक्के अखाद्य होते. वर्ष २००७-०८ या वर्षी निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या ७२.४१ टक्के होते. या शिवाय तृणधान्य करीता ७६.७७ टक्के, कडधान्याखालील १५.२१ टक्के, खाद्य पिकाखालील ९५.७७ टक्के व उर्वरीत ४.२३ टक्के अखाद्य पिकाखालील होते. यावरून असे दिसून येते की, जिल्ह्यात निव्वळ पिकाखालील क्षेत्रात घट झालेली आहे.

भंडारा जिल्ह्यात वर्ष २००२-०३ मध्ये भाताचे उत्पादन ३७०८ शंभर मे. टन असून यात वर्ष २००१-०२ च्या तुलनेत ७०२ शं. मे. टनची घट झालेली आहे तसेच वर्ष २००२-०३ मध्ये गहू, तूर, एरंडी, ज्वारी, हरभरा, उडद, भुईमूंग, ऊस, सुंठ, मोहरी, बटाटे व इतर कडधान्य या पिकांच्या उत्पन्नात वाढझालेली आहे. इतर धान्यांमध्ये मक्का, मसूर, मेथा, तिळ, मीरची, तर इतर कडधान्यात, जवस, भुईमूंग हळद या पिकांच्या उत्पादनात घट झाली आहे. वर्ष २००८-०९ मध्ये भाताचे उत्पादन २०९४ शंभर मेट्रिक टन असून वर्ष २००७-०८ च्या तुलनेत (-) १२१० शंभर मेट्रिक टनाची घट झालेली आहे. तसेच २००७-०८ मध्ये तूर, भुईमूंग, सुंठ, बटाटे, जवस व इतर कडधान्य या पिकांचे उत्पादन वाढले आहे. इतर धान्यांमध्ये हरभरा, ऊस, मक्का, गहू या पिकांचे उत्पादन घटले आहे. वर्ष २०११-१२ मध्ये भाताचे उत्पादन ३९५४ शंभर मे. टन असून वर्ष २०१०-११ च्या तुलनेत १०.६ शंभर मे. टनाची वाढझालेली आहे. तसेच वर्ष २०१०-११ च्या तुलनेत तूर, ऊस, या पिकांच्या उत्पादनात वाढझालेली आहे व इतर धान्यांमध्ये हरभरा, ऊस, मक्का, गहू या पिकांचे उत्पादन घटल्याचे दिसून येते

भंडारा जिल्ह्यात सन २००३-०४ मध्ये ५ नियंत्रित कृषि उत्पन्न बाजार समित्या व उप बाजार समित्या कार्यरत होत्या. वर्ष २००९-१० मध्ये उप बाजार समित्यांची संख्या ४ झाली व वर्ष २०११-१२ मध्ये ति वाढून ५ झाली आहे. जिल्ह्यातील या समित्यांमध्ये धान, तांदूळ, ज्वारी, गहू, चना, उडद, मूंग, तूर, मसूर, सोयाबीन, भुईमूंग, पोपट, जवस, वाटाना, या पिकांची मोठ्या प्रमाणात आतक होते.

भंडारा जिल्ह्यात कृषि विभागा सोबतच जिल्ह्याच्या विभागीय मृदा संधारण अधिकाऱ्यांमार्फत मृदा व जल संधारण योजने अंतर्गत जमीनीच्या विकासाची कामे करण्यात येतात. या अंतर्गत मातीचे बांध घालणे, जमिनीचे सपाटीकरण, सिमेंट, प्लग, दगडी बांध घालणे जैविक बांध, नाला बंडींग इत्यादी उपाययोजना केल्या जातात. मृदा संधारणकरीता फलोत्पादन (काड्डेय) हि योजना जिल्ह्याच्या विभागीय मृदा संधारण अधिकाऱ्यांमार्फत राबविण्यात येत आहे. अतिरिक्त जमिन दिलेल्या अभिहस्तांकीतांना अर्थसहाय्य देणे, शेती अवजारांचे वाटप या योजने अंतर्गत केले जाते. तसेच कृषि विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे मार्फत अनुसूचीत जाती/जमातीच्या कुटुंबांना अनुदानावर बि-बियाण, खते, अवजारे, इत्यादींचे वाटप करण्यात येत आहे. तसेच पाईपलाईन, जूनिविहीर, बैलजोडी-गाडी इत्यादींसाठी मदत अनुदानाद्वारे करण्यात येते.

भंडारा जिल्ह्यामध्ये सोरणा, वट्टेकर (बो.), चांदपूर, टेकेपार व बघेडा हे ५ मध्यम प्रकारचे प्रकल्प आहेत. या पावही प्रकल्पांतर्गत एकूण लाभक्षेत्र ३०५२९ हेक्टर असून यापैकी लागवडी लायक क्षेत्र २११३८ हेक्टर इतके आहे. या शिवाय गोसेखुर्द (इंदिरा सागर) प्रकल्पाचे मुख्य धरण भंडारा जिल्ह्यातील पवनी तालुक्या मध्ये वैनगंगा नदिवर भंडारा शहराच्या दक्षिणेस ३५ कि.मी. व पवनी शहरापासून उत्तरेस १० कि.मी. अंतरावर गोसेखुर्द गावाजवळ बांधण्यात येत आहे. या

प्रकल्पान्तर्गत भंडारा जिल्ह्यातील १०४ गावे बुडीत क्षेत्रात येतील. या प्रकल्पातून उपसा सिंचन योजना, पाघोरा उपसा सिंचन योजनेला पाणी पुरवठा करण्यात येणार आहे. या प्रकल्पांची जिल्ह्याच्या कृषि विकासात महत्वाची भूमिका आहे. भंडारा जिल्ह्यात १९९८-९९ या वर्षी विहिरीची संख्या १४४७७ इतकी होती. विहिरीवर ऑईल इंजिन व विजेचे पंप बसवून पिकांना पाणी दिल्या जाते. तेव्हा या अंतर्गत १९९८-९९ या वर्षी विहिरीवरील विद्युत पंपाची संख्या १२१८६ तसेच डिझेल पंपाची संख्या १७७० होती. जिल्ह्यामध्ये २००२-०३ वर्षी अखेर विहिरी खेरीज १८०७ पाझरतलाव व बंधारे अस्तित्वात होते आणि याद्वारे ४८९८४ निव्वळ हेक्टर क्षेत्र भिजविण्यात आले होते. तसेच या वर्षात सिंचन विहिरीची संख्या १४४३२ इतकी होती व विहिरी वरील विद्युत पंपांची संख्या ३२१४३ आणि डिझेल पंपाची संख्या ३००१ होती. वर्ष २००७-०८ मध्ये सिंचन विहिरीची संख्या १९२९९, विहिरीवरील पंपांची संख्या १७७१४ आणि डिझेल पंपांची संख्या २७७१ होती. अशा प्रकारे वरील आकडेवारीत कधी घट-तर कधी वाढ दिसून येते.

कृषि विकास अधिकारी, विभागीय मृदा संधारण अधिकारी, जिल्हा परीषद, आत्मा, कृषि उत्पन्न बाजार समित्या, शेतकरी संशोधक व शेतकरी यांच्या संयुक्त प्रयत्नाने भंडारा जिल्ह्यात कृषिच्या विकासात वाढझालेली आहे. जिल्ह्यात महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाद्वारे अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. त्या टेकेपार सिंचन योजना, एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन प्रकल्प, नाला सरळीकरण योजना, फ्लोउद्यान योजना, एकल खिडकी योजना, मग्नारोह्यो योजना अंतर्गत कृषि कार्ये, राज्यात कृषि विभागाद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या सर्व योजनांचा समावेश होतो या सर्व योजनांमुळे भंडारा जिल्हा मागील काही वर्षांच्या तुलनेत आज कृषि क्षेत्रात विकास करत आहे.

● निष्कर्ष :-

1. भंडारा जिल्ह्याच्या विकास प्रक्रियेला महाराष्ट्र राज्य कृषि विभागाच्या विविध योजनांद्वारे, जिल्ह्यातील विविध बँकांच्या ऋण योजनांमुळे व शासनाच्या विविध प्रकल्पांच्या उभारणीमुळे गती मिळाली आहे.
2. भंडारा जिल्ह्याच्या विकासात शेतकऱ्यांचा व व्यावसायिकांचा योगदान महत्वाचा आहे.
3. जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना आर्थिक व अन्य इतर समस्यांना समोर जावे लागते.
4. जिल्ह्यातील सिंचनाचे अनेक प्रकल्प अपूर्ण आहेत त्यामुळे कृषि विकासाची गती मंद आहे.
5. जिल्ह्यात औद्योगीकरणाची गती मंद असल्यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे.
6. महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभागाच्या मदतीचे शेतकऱ्यांचा जिवनमान उंचावत आहे.

● सुचना :-

1. कृषि संशोधन व उच्च शिक्षा क्षेत्रात निवेश वाढविण्याची गरज आहे.
2. शासनाने महाराष्ट्राच्या गोंदिया भंडारा, गडचिरोली, चंद्रपुर जिल्ह्यात लाकुड, तांदुळ आणि महुआ चा फुलांवर प्रक्रिया उद्योगाची निर्मिती करावी यामुळे अनेकांना रोजगार मिळेल.
3. कृषिला उद्योगाचा दर्जा देण्याची आणि वेगळा बजट ठेवण्याची मागणी भंडारा जिल्ह्याचे सांसद नाना पटोले यांनी लोकसभेत केलेली आहे त्याकडे सरकारने लक्ष द्यावे.
4. शासनाने कृषि विभागातील रिक्त पदे लवकरात लवकर भरावी.
5. जिल्ह्यातील सिंचनाचे अनेक प्रकल्प अपूर्ण आहेत त्यांना शासनाने लवकरात लवकर पूर्ण करावे.
6. कृषि विभागाच्या योजनांची माहिती प्रत्येक शेतकऱ्यां पर्यंत पोहोचविण्यासाठी कृषि अधिकाऱ्यांनी योग्य ते पाऊल उचलावे.

● संदर्भ ग्रंथ सुची

1. बाजपेई एस. आर. सामाजिक अनुसंधान तथा सर्वेक्षण' किताब घर, काजपूर १९८४
2. बोधनकर /अलोणी 'सामाजिक संशोधन पद्धती', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९९
3. कुरुलकर आर.पी.' विकासाचे अर्थशास्त्र', विद्या प्रकाशन, नागपूर १९९१
4. झामरे जी. एन. 'भारतीय अर्थशास्त्र' पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपूर. २००४
5. महाराष्ट्र राज्य, कृषि विभाग दैनंदिनी २००२ पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ अकोला.

Government Publication :-

- "Maharashtra Water Sector Improvement Project Proposal For Agriculture Support Service Component", 5 Nov 2004
- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन- भंडारा जिल्हा २००३, २००४, २००५, २००६, २००७, २००८, २००९, २०१०, २०११, २०१२, २०१३, २०१४, २०१५ (भंडारा जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई)

सांकेतिक स्थळ (वेबसाईट) :-

- mahaagri.org.in
- www.maharashtra.gov.in
- www.bhandara.nic.in

वर्तमान पत्र :-

नवभारत, लोकमत, भंडारा पत्रिका, इत्यादी